

Hunfalvy are deci un scop afară din sine însuși, acela de a sluji unui interes politic. Ce lucru poate însă mai mult turbura expunerea adevărului de cât îngrijirea de un interes actual ?

II

PARĂSIREA DACIEI.

După ce Dacia cucerită de Traian remase sub stăpînirea Romanilor, timp de 164 de ani, ea fu părăsită de către împăratul Aurelian, care nu mai putea apăra imperiul în potrivea năvălirii Goților. Istoricii Romani cari amintesc această părăsire a provinciei o infățișază ca deplină. Ast-fel *Flavius Vopiscus* zice, că nu numai legiunile fură retrase din Dacia, dar și locuitorii, cari fură așazați în Moesia ¹⁾. *Sextus Rufus* arată acelaș lucru cu cuvinte mai scurte, anume că Romanii ar fi fost strămutați din Dacia, care fusese perdată pe timpul împăratului Galienus ²⁾. În sfîrșit, *Eutropius* adaogă că coloniștii ce au fost retrași din Dacia erau din orașe și de la țară: „(Aurelian) părăsi Dacia vîzînd Iliricul și Moesia pustiite și ne mai putînd'o apăra, ear pe Romanii, aduși din orașele și ogoarele Daciei, i-au așezat în mijlocul Moesiei, pe care o numi Dacia și care astăzi desparte cele două Moesii.“ ³⁾

¹⁾ Aurelian, c. 39: „Quum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam trans Danubium Daciam a Trajano constitutam, sublato exercitu et provincialibus reliquit, desperans eam posse retineri: *abductosque ex ea populos* in Moesiam collocavit appellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit.“

²⁾ Breviarium c. 8: „Dacia Gallieno imperatore ammissa est; et per Aurelianum *translatis exinde Romanis* duae Daciae in regionibus Moesiae ac Dardaniae factae sunt.“

³⁾ Hist. rom. 9, 15: „Provinciam Daciam, quam Trajanus ultra Danubium fecerat intermisit, vastato omni Illyrico et Moesia, desperans eam posse retineri: *abductosque Romanos ex urbibus et agris Daciae* in media Moesia collocavit, appellavitque eam Daciam,

Dacă ne-am ținea de interpretarea literală a textelor, atunci n'am putea de cît primi o părăsire deplină a Daciei. Nu trebuie însă uitat că adese ori analiști și cronicari, reproduc faptele într'un chip greșit sau schimbat, și că este tocmai datoria criticei istorice de a reduce spuselor lor la adevărata lor valoare. D-l *Iung* a luat cu drept cuvânt a-minte că dacă ne-am ținea de litera spuselor, ar trebui să primim ca tot așa de deplină, și deșertarea Raetiei de Romani, căci Eugip in viața sf. Severin spune respicat că potrivit cu prezicerile sfintului, toți locuitorii țării fură strămutați in imperiul roman, pe cînd neadevărul unei asemenea mărturisiri pentru Raetia, a fost dovedit într'un chip invederat. ¹⁾

Rösler, pentru a da o mai mare greutate cuvintelor lui Vopiscus face din el „un istoric prea înțelept, care 'și inte-miează părerile sale pe o cercetare conștiințioasă a faptelor și care dispunea de un bogat material istoric.“ ²⁾ Aceasta e tot ce poate fi mai neadevărat! Mai toți istoricii epocii imperiale, afară de Tacitus și Marcellinus, sunt niște oameni fără nici un soi de spirit critic, cărora le place a povesti mai cu deosebire anecdotele ce se raportă la viața principilor și care se indeletnicesc prea puțin cu soarta popoarelor. ³⁾ Vopiscus mărturisește apoi el însuși ce motiv l'au împins a scrie istoria împăratului Aurelian, anume stăruințele unei ru-

quae nunc duas Moesias dividit.“ Cei-l-alți scriitori vechi care a-duc această împrejurare nu conțin nimica nou: *Rösler*, Rom. Stud. p. 67.

¹⁾ *Iung*, Die Anfänge der Romaenen in Zeitschrift für oester. Gymn. 1876, p. 92.

²⁾ Rom. Stud. p. 68.

³⁾ *Mommsen*, Die Schweiz in röm. Zeit, spune despre epoca imperială că ar fi: „eine Zeit deren Ueberlieferung wesentlich von der Regierung, nebenher von der herrschenden Nation, nur zufällig von den beherrschten Völkern handelt.“ Citat de *D-l Iung*, l. c. p. 17.

denii a împăratului, Iunius Tiberianus, care se tânguia cătră el că ar fi păcat ca viața unui principe atât de însemnat să rămână necunoscută. Îl sfătuește chiar că dacă ar vrea să o scrie n'ar avea nevoie să spună tot adevărul „căci ar avea tovarăși in minciună, pe niște autori a căror eloquență istorică o admirăm.“ ¹⁾ Eată deci istoricul cel „prea înțelept“ al lui Rösler. Vom vedea în curënd pe ce se răzâma „cercetarea conștiincoasă a faptelor“ espuse de dënsul.

Părăsirea Daciei este raportată fără nici un soi de ingrădire de către istoricii romani. Poate ea fi crezută? Era ea cu puțință? Trebuia să se întîmple? Eată ce ne propunem a cerceta.

Mai întâiu izvoarele reproduse mai sus, precum și scriitorii noi cari le cred pe cuvënt, spun că poporațiunea Daciei fu strămutată în Moesia, care primi numele de Dacia aureliană. Totuși aceleași izvoare încep prin a arăta că „Iliria și Moesia fiind pustiile și perdute“, Aurelian se hotări a părăsi Dacia. Intr'adevăr înainte ca și după Aurelian, Moesia fu expusă năvălirii cel puțin tot atita pe cît și Dacia, cea ce împinsese încă pe împăratul Hadrian, a dërîma minunatul pod aruncat de cuceritorul Daciei peste Dunăre. Moesia, fiind anume o provincie mai apropiată de centrul imperiului, plină de orașe mari și conținënd mari bogății, oferea barbarilor o pradă foarte mănoasă. Rösler însuși face o descriere prea vie a nenorocirilor căroră Moesia fusese expusă: „Locuitorii barbari ai țerilor reci și mlăștinoase erau atrași prin o putere neinvinsă cătră caldele suffări, dulcile poame ale sudului, cătră regiunile roditoare ale Moesiei și Traciei cu pădurile lor minunate, pășunile lor cele grase și văile lor încintătoare. Ast-fel fu pregătită pentru peninsula Balcanului o năvălire fără asemănare mai păgubitoare de cît cea care

¹⁾ Aurelian. c. 2: „habitus mendaciorum comites, quos historiae eloquentiae miramur autores.“

se întinse asupra peninsulelor italică și spaniolă. Poporațiunea acestor părți, fără incetare expusă a fi ucisă sau luată în robie, cu deosebire clasa avută, fu redusă simțitor în numărul ei. Regiunile ripei drepte a fluviului suferise cumplit prin năvălirile Goților și aveau, după cât se pare, mare nevoie de un spor de populațiune“ ¹⁾. După ce Rösler a descris ast-fel starea țerei în care vrea să adăpostească pe locuitorii fugiți din Dacia, el adaugă: „Cea ce rămase din vechea populațiune a Moesiei și a celor două Dacii, era în orașe, clasa sărmană, care supraviețuește tuturor revoluțiilor, iar la țară, păstorii care căutară o scăpare în locurile cele mai neumblate și așteptară sfârșitul furtunei. Același lucru se întâmplă în Tracia; și aici partea romanisată a poporului tracic, mai ales Bessii, se păstră numai cât în numeroasa clasă a păstorilor“ ²⁾.

După aceste cuvinte ale lui Rösler s'ar aștepta că el să readucă pe Români în Dacia lui Traian, din regiunile acele unde 'i vedem pomeniți în tot decursul veacului de mijloc, adică din țările așezate dincolo de Balcani, din Macedonia și Tracia; căci el admite singur că Romanii trebuise să părăsească, în fața năvălirii, Moesia tot atît pe cât și Dacia. În locul acestei încheeri logice a gândirilor sale, îl vedem că readuce pe Români în Dacia *din Moesia*, unde 'i scoate tocmai din aceste rămășițe desmoștenite ale populațiunii romane, fără a lua în băgare de seamă că ei puteau tot atît de bine duce ticăloasa lor viață în vechea Dacie pe cât și în Moesia. „*Acești Valachi ai Moesiei, întemeitorii noului imperiu Valacho-Bulgar, sunt rămășițele vechei populațiunii romane în*

¹⁾ Rom. Stud. p. 74 comp. p. 68. Bine înțeles că Rösler face acest tablou al devăstării Moesiei pentru a arăta că puteau să încapă în o țară devastată coloniștii Daciei. El nu s'a gândit însă cum Moesia, care era tot atît de expusă năvălirilor, putea se oferi Daco-Romanilor un adăpost!

²⁾ Rom. Stud. p. 75.

*orașele Dunării așezate în Moesia, uniți cu coloniștii romani eșiți din Dacia de la al III-lea secol înainte, și care se așezase la sudul Dunării. Cea ce supraviețui nenorocirilor timpului, se ținea mai ales de puternica rasă a păstorilor.“*¹⁾

Toate aceste idei se bat cap în cap, și Rösler el însuși nu pare ași fi dat bine samă despre cea ce vroia să stabilizească. Într'adevăr în partea întâi a acestui loc, Rösler zice că Românii din Moesia erau rămășițele vechii populațiuni a orașelor Dunărene, amestecați cu coloniștii romani veniți din Dacia. În a doua el face din ei *păstori*, cari singuri ar fi putut să învingă greutatea timpurilor. Păstori și orașeni sunt două însușiri ce nu se potrivesc, și apoi dacă păstorii singuri ar fi putut rămânea cu viață în timpul năvălirii, ei și-ar fi putut tot atât de bine apăra traiul în strimtorile Carpaților ca și în acele a le Balcanilor.

Cum să se esplice atunci spusele istoricilor romani?

Imperiul roman simțea slăbirea sa, dar nu vroia s'o mărturisască. El se silea a fățări inchipuirea unei puteri ce acum dispăruse. Eată pentru ce el ascundea perderile sale sub niște arătări glorioase, și cutare împărat care întorsese spatele dușmanilor, triumfa la Roma. *Notitia dignitatum* conținea numele a mai multor dregători, a căror provincii erau acuma de mult prada barbarilor. Mai multe orașe, care nu mai erau de cât dărămături, figurau încă în registrele provinciilor.²⁾ Istoricii, urmînd spiritul timpului, se sileau de a da o culoare mai puțin uricioasă nenorocirilor cari cădeau asupra împărăției. Eată pentru ce ei voesc să indulciască perderea Daciei, arătînd că împăratul întocmise altă provincie, purtând același nume în vechia Moesie și că în îngrijirea sa, el nu lăsase în uitare nici chiar pe locuitorii ei, pe care-i scosese din jugul barbarilor, dându-le adăpostire în noua pro-

¹⁾ Rom. Stud. p. 109.

²⁾ *Iung*, Die romanischen Landschaften des röm. Reiches p. 403.

vincie. Toți istoricii Romani cari aduc acest fapt, copiază cu mai multă sau mai puțină credință o *espunere oficială, întocmită după ordinul împăratului Aurelian*. Cine nu cunoaște valoarea unor asemenea acte menite tocmai a ascunde adevărul! Pe de altă parte potrivirea aproape identică a spuselor întrebuițate, arată că toți acești autori nu se indeletniceau pe atâta cu controlarea arătărilor găsite, dar că ținta lor de căpetenie era de a da o față mai puțin rușinoasă retragerii împăratului ¹⁾.

Este însă o dovadă hotăritoare că o astfel de strămutare a populației romane a Daciei, era judecată peste puțină, chiar de către Romani, și e destul de curios ca nici un autor, afară de Petru Maior, să nu pomenească de dinsa. ²⁾ Acelaș Eutropiu, care se aduce în sprijinul părerii protivnice, zice în viața lui Hadrian, că acesta „invidiind gloria lui Traian, părăsi de îndată trei provincii pe care Traian le adăusese împărăției și retrase armatele din Asiria, Mesopotamia și Armenia. Voind să facă acelaș lucru și cu Dacia, l'au întors prietenii de la un asemenea gând, *pentru ca să nu rămână o sumă de Romani, în prada barbarilor.*“ ³⁾ Dacă prietenii lui Hadrian îl împiedecară pe acesta de a părăsi Dacia, de teamă că o mulțime de Romani să nu fie predați bar-

¹⁾ Vopiscus arată el însuși isvoarele cu care s'a slujit la alcătuirea istoriei sale. El pune în gura lui Tiberianus următoarele: „Et tamen si bene novi, ephemeridas illius viri scriptas habemus, etiam bella caractere historico digesta, quae velim accipias et per ordinem scribas . . . *Quae omnia ex libris linteis, in quibus ipse quotidiana sua scribi praeceperat, pro tua sedulitate condiscas.* Curabo autem ut tibi ex Ulpiana Bibliotheca et libri lintei proferantur.“ Aurelian. c. 1. Eată izvorul cel mai vechiu căruia d-l Gaston Paris îi dă atîta valoare. Romania p. 611.

²⁾ Istoria pentru începutul Romînilor în Dacia, § 4.

³⁾ „(Hadrianus) gloriae invidens Trajani, statim provincias tres reliquit, quas Trajanus addiderat, et de Assyria, Mesopotamia et Armenia revocavit exercitus. Idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt, ne multi eives Romani barbaris traderentur.“ Cap. 8. Să

barilor, aceasta ne arată că *in ideia Romanilor* retragerea trupelor nu trebuia să aibă de urmare neapărată acea a cetătenilor, și dacă această idee era adevărată pe timpul lui Hadrian, nu înțelegem pentru ce ar fi încetat de a fi așa pe acel al lui Aurelian. Teama deci pe care prietenii lui Hadrian o arătase, se îndeplini sub Aurelian; cu alte cuvinte, când legiunile părăsiră Dacia, coloniștii rămaseră în țară, fură trădați barbarilor. Este de luat aminte că în aceste spuse ale lui Eutropius, noi avem însuși părerea Romanilor asupra lucrului de care se face ceartă, și nu este cu puțință de a găsi un mijloc mai sigur de a o hotări, de cât această părere contimpurană a impregiurărilor, care trebuie fără indoială să cîntărească mult mai greu, de cât tot ce acei mai noi ar putea sprijini.

Romanii aveau temeieri foarte puternice pentru a crede că, cu toată retragerea legiunilor, populația țerei era să rămână alipită de patria ei. Intr'adevăr Dacia fusese supusă la atacurile barbarilor indata ce moartea răpi pe intemeitorul ei. Chiar sub Hadrian am văzut că este așa de periculos atacată, și anume de foștii tovarăși ai Dacilor, de Sarmați, în cât împăratul vroeste să o părăsască. Antoninus Pius e nevoit să lupte contra acelei porțiuni din populația dacă care,

se observe că Eutropiu raportează faptul eșirei din Dacia a locuitorilor din orașe și de la țară și că tot el arată că în părerea Romanilor o asemenea părăsire a provinciei era cu neputință!— D-l Duruy Hist. des Romains, Paris, 1879, IV, p. 330 pare a pune în indoială sfatul dat lui Hadrian de prietenii sei. D-sa zice: „Ils montrent aussi quel cas il convient de faire de la tradition qui attribue à Hadrien la destruction du pont de Trajan, par jalousie de la gloire de son prédécesseur, et jusqu'a l'intention d'abandonner la Dacie, projet dont ses amis dit-on vinrent cependant à bout de le détourner.“ Chiar cînd nu s'ar admite că prietenii lui Hadrian să'i fi dat acest sfat, *părerea Romanilor asupra urmărilor părăsirei Daciei* rămîne neatînsă. Dar se poate foarte bine arunca bănuială asupra motivului, fără a tăgădui faptul însuș.

se retrăsese afară din provincie. Dio Casius numește pe Commodus „Sarmaticus“ și o inscripțiune din timpul acestui împărat spune că „furiile Daciei nu lasă acestei provincii nici o speranță de pace“. Hadrian numește pe Maximinus „Dacicus“ și „Sarmaticus“. Sub Filip Arabul+249 apar și Goții, care de câte ori vor trece de aici înainte prin Valahia pentru a strebate în imperiul de răsărit, ținta de căpitanie a năvălirilor lor, nu vor omite a trimite câte un toiu de barbari care să prăde Dacia, intrând în ea pe șoseaua romană ce trecea prin pasul Turnului roș. Decius+251, scăpînd Dacia de o nouă năvălire a Goților este numit într'o inscripțiune „restitutor Daciarum“, și Apulum care fusese, după cît se vede, ruinată de năvălitori se intitulează în acea inscripțiune „nova colonia Apulensis.“ Dacia este chiar părăsită de fapt de către Romani în timpurile împăratului Gallienus 259—268, căci am văzut că Sextus Rufus spune că „Dacia au fost perdută pe timpul împăratului Gallien.“¹⁾

Năvălirea deci nu începe în Dacia cu anul 270. Ea începuse cu mult mai timpuriu, și dacă populația Daciei trebuia să fugă înaintea năvălirii, ea nu avea nevoie de un ordin al ocărmuirii pentru a o face; apoi fiind că este firesc lucru ca spaima cea mai mare să cadă în cele d'întâi momente, este de crezut că acei ce nu voră să se expună pericolelor năvălirii, se îngrijiră de cu vreme și nu așteptară retragerea legiunilor, pentru a părăsi Dacia. Așa este raportat că muma împăratului Maximian (care ajunsese la tron în 285 la o vîrstă coaptă)

¹⁾ *Spartian*, Hadrian. 5: „Sarmatae bellum inferebant.“ *Capitolin* Ant. Pius, 5: „Germanos et Dacos—contulit per praesides.“ *Dio Cassius* LXXII, 15. *Akner und Müller*, Röm. Inschriften in Dacien, 726: „Quamquam furiis Daciae nulla spes pacis ac salutis relinquitur, imperatori Caesari invicto L. Aurelio Commodo clarissimi aequiterque res constituendi faciendum curavit colonia Patavissa.“ *Herodian* VII. 2. *Akner und Müller* R. I. in D. 510: „Imp. Caes.“ Caio Messio Quinto Traiano Decio—restitutor Daciarum, colonia nova Apulensis.“

fugi din Dacia cînd încă purta in sînul ei pe viitorul împărat, ¹⁾ deci către anul 250, și exemplul ei va fi fost urmat de multe alte persoane de starea ei. Dar se știe tot atît de sigur că toți locuitorii Daciei nu părăsiră provincia in același timp cu grămada, căci in anul 259, căpitala Daciei, Ulpia traiană, ridică un monument in onoarea Cesarului Valerianus și un oare care M. Valerius Veteranus Gallienus, așază o piatră mormîntală pe groapa tatălui său in 260, ²⁾ Daco-Romanii rămăseseră deci in Dacia, cu toată năvălirea ce venise asupra lor, și ceea ce se întîmplase inainte de 270 se urmă și după aceea.

Rösler, pentru a putea mai ușor deslipi poporațiunea Daciei de pămîntul ei și a o face să primească o nouă patrie, ne înfățișază țara ca pe deplin deșartă de locuitori indigeni, in urma răsboiului cu Romanii. El zice: „dacă nu ne înșelăm, Romanii inființară in Dacia pe un pămînt aproape gol, incungiurat de o poporațiune dușmană, o țară curat colonială, unde elementul roman nu putu implânta adânci rătăcini, nerăzămîndu-se pe temelia largă și sigură a a unei poporațiuni cucerite și in chip intelectual. De acolo provine ușurința cu care el putu fi indepartat și dispăru.“ ³⁾

Rösler pare deci a priimi de adevărate spusele lui Eutropiu, care zice că „Dacia perduse prin lungul resboiu in potriua Romanilor, poporațiunea sa bărbătească.“ ⁴⁾ El pare a avea o slăbiciunea pentru intepretarea literală a textelor. Pentru ce atunci nu o primește el și pentru cele-l-alte cuvinte ale aceluiaș istoric care zice că Traian „după ce a supus Dacia, a adus in ea din toate părțile imperiului ro-

¹⁾ *Lactantius*. De mortibus persecutorum, c. 9.

²⁾ *Lung*, Die romanischen Landschaften des röm. Reiches, p. 410.

³⁾ Rom Stud. p. 45.

⁴⁾ „Dacia enim diuturno bello Decebali *viris* erat exhausta.“ c. 8.

man o *nenumerată mulțime de oameni*, pentru a cultiva câmpiile și ogoarele ei? ¹⁾ El pretinde din potivă că „trebuia să fie destul loc in Moesia pentru câte-va zecimi de mii de coloniști romani, căci nu trebuie să ne facem o prea mare idee despre totimea cetățenilor romani.“ ²⁾ Rösler ca și toți discipulii săi au două sisteme de interpretare pentru isvoarele ce se raportă la istoria Romînilor. Unele, acele ce se impacă cu teoria lor, le primesc fără control și fără nici o critică; cele însă care se împotrivesc, le storc și le resucesc pînă nu rămîne din ele de cît umbra adevăratului lor cuprins. Și aceasta se chiamă cercetare istorică, descoperirea adevărului!

Dară chiar dacă am lua ca atare spusele lui Eutropiu, nu arată el oare prin cuvintele sale că femeile și copiii Dacilor nu suferiră cu toții soarta părinților? apoi această nouă generație nu era ea îndestulătoare pentru a reconstitui in țară o basă națională pe care să se poată hultui elementul roman? De aceea și inscripțiunile găsite atît in Dacia cît și aiurea, ne dovedesc cu prisosință ființarea poporului dac după cucerire, precum și romanisarea lui. Trebuie amintit că poporul roman înțelegea a lipi de imperiul său provinciile cucerite intr'un cu totul alt chip de cum au făcut'o in timpurile mai noue Ungurii sau Nemții. Departate de a alcătui o castă despărțită de poporul cucerit, Romanii se legau cu el prin căsătorii, îi inlesneau intrarea in cetățenia romană și cu toate că îl întrebuițau la toate lucrările, îl făceau să se bucure și de toate foloasele.

¹⁾ „*Victa Dacia ex toto orbe romano eo infinitas copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas.*“ Ibid.

²⁾ Rom. stud. p. 69. Este cu toate aceste cunoscut că izvoarele vechi au păstrat numele a mai mult de 80 de orașe ale Daciei; că Sarmizagetusa, capitala ei cuprindea locul a 12 sate din zilele noastre; că numai in minele Transilvaniei lucrau aproape de 20,000 de oameni. Vezi *Goos Studien zur Geschichte und Geographie des traianischen Dakiens* p. 157.

V'om reproduce aici numai cîte-va din inscripțiunile cele mai însemnate, care dovedesc într'un chip neîndoelnic ființarea poporului dac sub stăpînirea romană.

Aia Nandonis vixit annis LXXX, Andrada Bituvantis v. a. LXXX, Bricena v. a. XXX, Bedarus v. XII. Post obitum ei Herculanus libertus patronae benemerenti. 1)

Numele unui libertus in o familie dacă, arată introducerea moravurilor romane in sinul poporațiunii indigene; pe de altă parte acelaș fapt dovedește că această familie se bucura de oare-care bună stare, de vreme ce putea să'și dea luxul de a libera pe sclavii săi. Numele latin, Iusta, printre altele de obîrșie dacă, găsindu-se in aceeași familie, indegetează o contopire foarte intimă a acestor două elemente. In o altă inscripțiune găsim un nume roman purtat de o persoană ce se arată ca Dacă:

Iulius Secundinus evoc. coh. III pr. salarior XXVII qui vix. an. LXXXV *natione Daeus*, Atticia Sabina coniunx et Iul. Costas filius et H. D. B. M. fer. 2)

Femeea și fiul lui Secundinus poartă nume pe jumătate dac, pe jumătate roman. Iulius Secundinus era deci un vechiu soldat rechemat sub arme (din cohorta militum evocatorum), probabil legionar și deci cetățan roman. Numele său cu totul roman vădește că poporațiunea dacă se amestecase pe deplin cu acea romană, in cît s'a găsit de nevoie a se însemna lingă numele lui că ar fi de obârșie dac. Dar căți alți Daci cu nume roman, a căror neam nu se mai știea, se vor fi afind pe inscripțiunile ce pomenesc nume romane și care ascund in stilul lor cel scurt lapidar tot atit de tainic

1) Corpus Inscriptionum latinarum, III, Nr. 917.

2) Orellius Nr. 6884; Costas in loc de Constans? Vezi *Tocilescu* Dacia înainte de Romani, București 1880 p. 231 Compară; *Iul. Pi-tinus, cives dacus*. Ephem. Epigr. II Nr. 944.

obărșia celui care 'l purta, precum copere peatra pusă pe morment corpul celui ce zace într'insul.

O a treea inscripțiune dă pentru bărbat un nume jumătate dac, jumătate roman; femeea un nume roman, cei doi fii earăși nume romane, ear nepotul unul dac.

D. M. T. Aelio Ariorto III vir. an. municipii D. interfecto a latronibus v. a. LVII. Digna coniugi pientissimo et P. Aelius filius et P. Aelius Val. filius et Udarus nepos b. m. posuerunt ¹⁾.

Aelius Ariortus, nume ce aparține invederat unui dac, este arătat că imbrăcînd dregătoria de quattuorvir annalis municipii D. (poate Drobetarum); deci cetățenii de obărșie dacă ajunsese chiar a intra in dregătorii municipale in cît se uitase vechea dușmănie ce desbinase odată pe Daci și pe Romani. Conviețuirea stinge cu timpul toate urele, și istoria mai apropiată și mai cunoscută de noi conține încă un fapt de asemenea natură, împăcarea Anglo-Saxonilor cu Normanii, de care cei d'întăiu fuseseră așa de prigonii in timpurile de la inceputul cuceririi Angliei.

O altă dregătorie și anume preoțască imbrăcată de un Dac este amintită de inscripția următoare :

D. M. Aelii Andennae Aelius Macrinus Epidianus qui et Epidius augustalis coloniae et Macrina Marcia filia posuerunt ²⁾.

O altă inscripțiune ne arată pe un Dac ridicat la rangul de cavaler.

D M. Mucasenus Cesorini aequus ex singularibus cos. vixit a. XX; Rescu Turme Soie coniux pientissima posuit ³⁾.

¹⁾ C. I. L. III 1559.

²⁾ C. I. L. III 1488.

³⁾ C. I. L. III 1195.

Dintre inscripțiunile culese până acuma s'a putut atribui 22 de nume de bărbați și de femei cu siguranță la Daci, iar vr'o 20 de alte nume sunt comune Dacilor și Tracilor ¹⁾)

Dacii fiind cu totul romanisați, se înțelege cum se face de nu se găsește mai nici o inscripțiune care să pomenească numele unor zeități a aceluiași popor. Nu s'au găsit de cît trei, cari sunt în deobște primite ca conținând numele unor zei daci :

Turmasgada Maximus Maximinus et Iulianus Maximinus ex voto posuerunt ²⁾).

Deo Sarmando Demetrius Antoninus votum libens posuit ³⁾).

Sule Flavius Attalus v. l. s. ⁴⁾

Din potrivă sunt mai multe monumente care dovedesc că Dacii se închinau la zeități romane. Ast-fel următorul găsit în Dacia :

Apolini sacrum Sola Mucatri veteranus alae Frontoniana votum solvit ⁵⁾).

Mai sunt încă vr'o 20 de inscripțiuni găsite în Britania, cari s'au aflat pe pietre puse de soldații cohorței Aelia Dacorum, ce au fost trimisă acolo de Hadrian. Din aceste cea mai mare parte sunt închinat lui Jupiter, una lui Marte, iar două lui Marte și unei zeități britane Coccidius: reproducem aici câte-va din ele :

Iovi Optimo Maximo Cohors prima Aelia Dacorum Antoniana.

¹⁾ *Tocilescu*, Dacia înainte de Romani p. 256. *Goos*, Untersuchungen ueber die Innerverhältnisse des traianischen Daciens in Arhiv für Siebenbürgische Landeskunde 1874. p. 126.

²⁾ *Hirschfeld*, Epigraphische Nachlese zum C. I. L. III p. 41, ap. *Tocilescu* op. cit.

³⁾ C. I. L. III, No. 964.

⁴⁾ *Goos*, Innerverhältnisse p. 132.

⁵⁾ C. I. L. III, No. 787.

I. O. M. et Numini Augusti, cohors prima Aelia Dacorum
cui praeest Gallicus tribunus.

I. O. M. Cohors prima Aelia Dacorum Postumiana cui
praeest Marcus Gallicus tribunus ¹⁾.

Această cohortă Aelia Dacorum strămutată în același capăt al Europei precum și mai multe alte monumente, care pomenesc soldați „natione dacus“ în celelalte părți ale Imperiului precum Siria, Noricul, Panonia, dovedesc cu prisosință ființarea poporului dac sub stăpînirea romană.

Dacii erau chiar așa de bine văzuți pe timpul Romanilor încît găsim, între așa numiții treizeci de tirani care se luptau pentru tronul împărăției, pe unul Regalian, despre care autorii istoriei imperiale vorbesc ca fiind „de spiță dac și după cum se spune neam cu Decebal“ ²⁾.

Istoricii amintesc însă și grupe mai însemnate de Daci sub stăpînirea romană. *Dio Cassius* raportă că locotenentul împăratului Comod, Sabinianus, pentru a sfărâma împotrivirea Dacilor cari se retrăseseră afară de marginele provincii, strămută în această 12,000 suflete din această națiune ³⁾ și niște asemenea măsuri au trebuit să fie luate mai adese ori, căci autorii vechi nu lipsesc de a da mai multe știri despre revoltele și loviturile repetate ale acelor Daci, cari nu voriră să primească jugul roman ⁴⁾. Apoi este sigur că o parte a

¹⁾ C. I. L. VII No. 806—826, 975. *Tocilescu*, Dacia înainte de Romani p. 346 crede că Dacii adorau sub numele latin a lui Jupiter zeitatea lor, Dyonisios Sabazius. Dar atunci cum se explică adorarea zeului Britan? Se vede că Dacii părăsiseră religia lor și se închinau la zei streini. *Comp. Duruy Hist. des Rom. IV p. 260.*

²⁾ „Gentis dacae, Decebali ipsius ut fertur affinis“. *Scriptores hist. aug. 30 tyr. c. 10.*

³⁾ *Dio Cassius LXXII. 3.* Acest mijloc de a infringe cerbicia Dacilor fusese întrebuițat chiar în resboale d'înaintea domniei lui Traian. Așa Romanii așază în Moesia într'un rind 50,000 (Strabon III, 10), și într'un altul 100,000 de Daci (Orellius No. 750).

⁴⁾ *Capitolinus. Anton. Pius 5. Dio Cassius LXXVII, 16, 20, LXXVIII 13, 16, 27.*

popoarelor din Dacia nu părăsise țara, anume acelea care se aliaseră cu Romanii, pentru a scutura stăpînirea, după cît se vede prea impovărătoare, pe care le-o impusese Decebal ¹⁾. Aceste popoare, de și nu erau chiar Daci proprii ziși, și cu toate că fusese înglobați în statul dac în urma unei cuceriri, erau totuși de un neam inrudit cu națiunea domnitoare, tot Traci, ast-fel în cît ele infățișau tot atîta de bine ca și aceea din urmă elementul dac. În sfîrșit *Ptolemeu* care descrie geografia Daciei pe timpul Romanilor, enumeră triburile următoare care ar fi locuit țara și care nu se pot referi de cît la populațiunea dacă care rămăsese în Dacia sub stăpînirea romană: „În partea de mează-noapte a Daciei locuiesc începînd prin apus: Anarții, Teuriscii și Cistobocii; sub dînsii Prendavensii, Ratacensii și Caucoensii; sub aceștia în aceeași ordine Biefii, Buridensii și Cotensii și mai jos încă Albocensii, Potulatensii și Sensii; sub aceștia în partea de mează-zi: Saldensii, Ciagisii și Piefigii“ ²⁾.

Același geograf reproduce numele a 36 orașe de nume dac, a căror existență în Dacia ar fi tot așa de neexplicabilă dacă s'ar primi peirea de istov a poporului dac din țara sa

Ruconium, Docidava, Porolissum, Arcobadara, Marcodava, Ziridava, Singidava, Zermigira, Tiriscum, Sarmisagethusa regia, Netindava, Tiasum Triphilum, Patridava, Carsidava, Petrodava, Napuca, Patruissa, Sandava, Utidava, Comidava, Ramidava, Pirum, Zusidava, Paloda, Zurobară, Lizizis, Argidaba, Tibiscum, Zeugma, Dierna, Acmonia, Druphegis, Arcinna Amutrium, Sornum.

Dacă luăm în privire pe lîngă aceasta că numele rîurilor

¹⁾ *Dio Cassius* LXXIII, 11: „Τῶν δὲ Δακῶν μεθισταμένων πρὸς Τραιανὸν καὶ δὲ ἄλλα τινὰ ἐδεήθη αὐθις δὲ Δεκέβελος εἰρήνης.

²⁾ *Claudii Ptolomaei, Geographiae libri octo, Essendiae 1842* III, 8. E probabil că nu toate aceste triburi existau în Dacia pe timpul lui Ptolomeu și că acest geograf copiase relațiunile sale asupra Daciei din o scriere anterioară. Cite-va din ele însă se aflau fără indoială sub stăpînirea romană. Vezi *Tocilescu, Dacia in. de Romani* p. 72.

fură imprumutate de Romani de la Daci precum Aluta, Mariscus, Tibiscus, Pyretus, Tysia, Samus, Grisia, Gilpil, Museus, ne vom incredința ușor că topografia acestei țeri n'ar fi putut rămînea, dacă poporul ce i-a dat naștere ar fi fost înlocuit în totul cu un altul.

Este chiar de mirat că cu tot numărul cel nemăsurat de cetățeni romani veniți din toate părțile împărăției, topografia țerei să fi fost așa de puțin înrîurită. Ptolomeu ne dă alături cu cele 37 nume dace de orașe ce se aflau pe timpul lui în Dacia, numai cît 8 nume de orașe romane; Ulpianum, Salinae, Praetoria Augusta, Apulum, Aquae, Angustia, Frateria și numele indoit al capitalei Ulpia Traiana.

Tesa lipsei de populațiune indigenă care să slujască de temelie romanisării acestei țeri, neputînd fi susținută cu de-a-dinsul, ucenicii lui Rösler o părăsiră; dar ei, de și primiră stăruința poporului dac în vechea sa țară, nu se înduplică a crede în romanisarea lui. Ei sprijinesc părerea lor pe următoarele temeuri: Erau în Dacia doue clase de popor: coloniștii romani cari au putut avea limba latină ca limbă oficială, ceea ce se vede din obșteasca ei întrebuintare în inscripțiuni, dar a căror limbă vorbită era aceea a deosebitelor provincii de unde 'și trăgeau obârșia. Apoi populațiunea supusă a Dacilor, care nu putură învăța latinește mai întîi din pricina scurtului timp cît ținu stăpînirea romană asupra Daciei; al doilea pentru dușmănia care nu încetă de a despărți pe cuceritori de cucerii; în sfîrșit din pricină că limba latină nefiind vorbită în Dacia, ei nu aveau de la cine să o învețe ¹⁾.

Acest fel de a privi lucrurile, vedește că acești autori nu ș'au dat bine samă de sistemul urmat de Romani pentru a

¹⁾ *Paul Hunfalvy* Ethnographie Ungarns p. 342. Die Römänen und ihre Ansprüche p. 14. *Schwicker*, Ueber die Herkunft der Rumänen in Ausland. 1877, p. 761-768.

introduce moravurile, obiceiurile și limba lor până în părțile cele mai îndepărtate ale împărăției. Ei întimpină că coloniștii care impoporară Dacia nu erau de obârșie din Italia, ci din Iliria, Panonia, Dalmația, Siria și Asia minoară, precum se vede aceasta din inscripțiunile ce s'au păstrat. Dar același lucru ar putea fi susținut și pentru celelalte provincii a le împărăției romane; sau poate crede cine-va că elementul latin să fi venit în toate părțile lumii romane de drept din Italia, și că numai cît Dacia să fi rămas afară din această rînduială? Elementul latin propriu zis era la început foarte restrins și n'ar fi ajuns pentru a romanisa toate provinciile; dar el se înmulți prin faptul însuși al întinderii sale, și popoarele care fură latinisate de către Latinii proprii ziși, slujiră mai apoi pentru a latinisa pe altele. Ast-fel Samniții și Etruscii dădură colonii Spaniei, aceasta Galiei și Galia ea însăși Britaniei și Daciei. De și fără indoială oare-care indivizi veniți în Dacia vor fi vorbit limba țerei lor, nesfîrșita majoritate a coloniștilor trebuia să întrebuițeze latineasca, cea ce era cu atîta mai de nevoie cu cît, vorbind fie-care un graiu deosebit, ei nu s'ar fi putut înțelege. Deci chiar dacă latineasca n'ar fi fost limba coloniștilor chiar de la sosirea lor în Dacia, ea deveni numai de cît în întrebuițare după trecerea unui timp.

Este aproape dovedit că Traian nu aduse coloniile sale în Dacia, din peninsula Italică ¹⁾. Dar fără indoială că el, voind să prefacă Dacia în provincie romană, va fi îngrijit ca coloniștii aduși și din alte părți a le împărăției să fie elemente *romanisate*. Apoi putea el împedea pe mulțimea speculanților și venătorilor de avere, care pe atunci foiau în Italia de a veni în Dacia unde erau atrași prin bogatele mine de aur ale acestei țeri? Dacă Dacia deveni în scurt timp așa de înfloritoare, dacă ea numeră în curînd mai multe orașe de

¹⁾ *Capitolinus* zice despre Antonin c. 11: „Hispaniis exhaustis italica allectione, contra Traiani praecepta verecunde consuluit“.

cît ori care altă provincie de întinderea ei, dacă capitala ei acoperea o suprafață pe care astăzi sunt așezate 12 sate, această înflorire nu poate fi datorită în întîiul loc de cît elementului voluntar al colonisărei. Eată pentru ce, după cum au mai luat aminte și alți autori, Dacia se deosebea adînc de alte provincii ale împărăției. Era nu numai o provincie ci și o colonie romană în adevăratul înțeles al cuvîntului. Se poate oare susține, măcar cu o umbră de temei, că tocmai aici elementul roman să fi lipsit, cînd îl vedem prinzînd așa de adînci rădăcini în Reția, Tracia și Macedonia?

Se mai întîmpină încă în potriva romanisării poporului dac, împrejurarea că Romanii nu se stabiliseră de cît în o parte a provinciei : Transilvania apusană, Banatul și Valachia mică, pe cînd Nordul Transilvaniei, Moldova și Muntenia mare din coace de Olt, ne fiind ocupate de Romani, nu au putut fi romanisate ¹⁾.

Nu putem împărtăși părerea celor care cred rămășița Daciei subtrasă de la inriurirea romană. Este aproape peste puțință de admis că Romanii să nu fi ocupat cel puțin rîpa stîngă a Dunării de la vale de gurile Oltului, cînd se găsesc orașe așa de însemnate de alungul rîpei drepte a acestui fluviu. S'a găsit apoi inscripții în mai multe localități din Valahia mare precum la Cămpu-Lung ²⁾.

Dar chiar cînd nu s'ar fi aflat colonii romane în afară de hotarele Transilvaniei, oare Dacii erau supuși numai la inriurirea elementului latin al *coloniilor*? Romanisarea părții celei mai însemnate a acestui popor, ca și a tuturor celor ce trecură sub stăpînirea romană se făcu prin slujba militară. Că legiunile staționau și în Valahia mare dovedesc mai multe cărămizi găsite în această regiune.

¹⁾ *Hunfalvy* Ethnographie Ungarns p. 342. Vezi și *C. de la Berge*. Essai sur le règne de Trajan, Paris 1877 p. 55.

²⁾ Aceste inscripțiuni încă nu a fost publicate. Ele se află la muzeul din București.

Legiunile romane erau compuse din elemente latine sau latinisate. Streinii nu erau primiți de cît in cohortele ajutătoare. Armata stătea mai tot-dea-una in același loc ¹⁾ ceea ce ușura soldaților legătura cu femeii din acea țară și dădea naștere la numeroși copii, care crescute in lagăr, incercau inrîurirea elementului ce-i inconjura. Ast-fel știm că in timpul resboiului cu Spania trupele romane dădură naștere cu femeii localnice la un mare număr de copii, care fură crescute in lagăr și din care republica inființă mai tîrziu un oraș, după rugămintea părinților lor ²⁾. Aceasta era cu atîta mai firesc cu cît un singur soldat avea adese ori până la 4 concubine. Soldații liberați se așezau de obicei in provincia unde și slujise, de unde familia lor era de loc; acei cari nu erau cetățeni obțineau dreptul de cetățenie, cu toții conubiul cu femeile lor, legitimându-și copii „per subsequens matrimonium“.

Cît despre trupele ajutătoare, ele nu erau intrebuintate de obicei in țara lor de naștere ci in altele, in scopul tocmai de a desființa naționalitatea lor. Dacii, a căror număr se vede a fi fost insemnat in armatele romane, erau scoși din țara lor și, de și romanisați, nu se intorceau de cît arareori inapoi.

Dacia era deci supusă unui curent îndoit, introducerea elementului roman și slăbirea elementului dac, cu deosebire a celui bărbătesc. O ast-fel de lucrare urmărită timp a-

¹⁾ Pentru legionari slujba era de 20 de ani. Ea se urca la 25 pentru trupele ajutătoare. Vezi *Mommsen* C. I. L. III p. 903 ș. u. și *Iung Römer und Romanen in den Donauländern* pag. 45. ș. u.

²⁾ *Mommsen*, Röm. Gesch. II p. 4. Comp. *W. Harster*, die Nationen des Römerreiches in den Heeren der Kaiser, Speier 1877, p. 26: „Daneben aber kommt nicht weniger als 81 mal die Bezeichnung *castris* statt des Vaterlandes vor, was nicht anderes bedeuten kann als im Lager geborenes Soldatenkind, so dass also nach diesem Verhältnisse drei achtel der gesammten Manschaft unter den Waffen geboren und aufgezogen war“.

proape de două secole era fără indoială mai mult de cât îndestulătoare pentru a desnaționaliza un popor aproape barbar, când pe de altă parte, elementul civil al populațiunii, care lucra în același sens, era așa de puternic.

Pe când deci înriurirea elementului latin civil contribui mai cu osebire la romanisarea claselor de sus a societății dace, slujba militară strecură acest element în păturile inferioare ale poporului. Ast-fel toată națiunea Dacilor care rămăsese în provincie fu romanisată, așa că ea lasă numai cât slabe urme în limba vorbită astăzi de Români. Această sărăcie a elementului dac în limba română nu este însă mai afară din firea lucrurilor de cât aceea a elementului celt din limba franceză ¹⁾. Totuși luăm aminte că dacă elementul dac este slab reprezentat în limba Românilor, aceștia au păstrat de la denșii alte rămășițe care nu sunt mai puțin însemnătoare, precum în portul părului, în hainele lor, în zidirea caselor lor și chiar în tipul feții lor care amintește până la înșelat, figurile dace săpate pe columna lui Traian.

O a treia greutate ce s'ar opune la romanisarea Dacilor ar fi timpul cel relativ prea scurt al stăpînirii romane în Dacia, 106—270, adică 164 de ani ²⁾. Timpul întrebuițat pentru romanisarea tuturor provinciilor nu a fost nicăierea mai lung și pentru câte-va din ele chiar cu mult mai scurt. Astfel Strabon ne spune că în timpul său (cătră nașterea lui Christos), Spania era cu totul romanisată, că băștinașii spanioli uitaseră limba lor și adoptaseră întrebuițarea latinei și că nu se mai deosebeau în nimica de Romani ³⁾. Organizarea acestei provincii cade însă în anul 197 și întâia colonie așezată în ea este din 171, *Carteia*. Provincia Narbonesă din

¹⁾ *Littre*, Hist. de la langue franç. II p. 104. *Miklosisch*, die slavischen Elemente im Neugriechischen p. 537. Elementele pe care le credem rămase de la Daci sunt acele așa numite albanese.

²⁾ *Hunfalvy*, Ethnographie Ungarns p. 344.

³⁾ *Strabo* III 15.

Galia, supusă Romanilor de către Iulius Caesar (52 an. H.), era pe timpul lui Plinius († 79 d. H.) „mai mult o Italie de cît o provincie“ ¹⁾. În sfârșit Velleius Parterculus mărturisește că în Panonia, la a cărei cucerire luase el singur parte, deci în decursul unei singure generații, nu numai cît limba latină era răspîndită, ci însuși literatura romană se introdusese în sînul poporațiunii ²⁾. După niște asemenea exemple mai putem găsi așa de afară din cale romanisarea Daciei în timp de 164 de ani mai ales cînd este dovedit că elementul roman era aici așa de puternic?

Națiunea Dacilor, a căreia existență sub stăpînirea romană este afară de ori ce indoială, a fost romanisată prin înrîurirea statornică și a tot puternică a elementului domnitor. Erau anume în Dacia două clase de poporațiune: cea a orașelor care alcătuia pentru a zice astfel aristocrația țerei, compusă în cea mai mare parte din cetățeni romani veniți în Dacia, în care se contopise și clasa înaltă a poporului dac ³⁾; a doua clasă era cea ce locuia la cîmp, lucrători ai pămîntului și păstori care se coborau din Dacii romanisati, uniți cu veteranii legiunilor stabilite în Dacia. Cînd năvălirea începu, vedem îndată pe oameni bogați căutînd scăpare în părțile mai apărute ale imperiului roman, după cum am găsit mai sus fugînd pe muma împăratului Maximian ⁴⁾. Puțin câte puțin orașele se depoporară prin emigrarea neconținută a cetățenilor romani și chiar a Dacilor celor avuți ce se deprinseseră cu viața romană. Oare tot astfel se întîmplă

¹⁾ *Plinius*, H. N. III, 4: „breviterque Italia quam provincia“.

²⁾ *Hist. rom.* II. 110 „in omnibus Panoniis non disciplinae tantum modo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum est exercitatio“.

³⁾ Romanii bogați locuiau numai în orașe. Cîmpul era sălășluiuța sărăcimii, mai ales pe timpul imperiului.

⁴⁾ Vezi mai sus p. 28.

lucrul și cu locuitorii cîmpului, cu clasa sërmană a poporului, care nu primise de la Romani de cît idiomul lor, dar in cele-alte adusesse ei pe Romanii ce se așezase printre ei (veteranii) la felul lor de traiu? Nu vedem nici un temei pentru a o admite. Acești țărani fiind săraci, le lipsea mijloacele de trebuință pentru a fugi așa de departe și a trăi in străini ¹⁾.

Clasa sermană însă de pe altă parte nu a putut rămînea pe loc pentru a infrunta grozăviile năvăliri. Și dînsa trebui să fugă și să caute un adăpost. Dar acesta 'l găsia in apropiere, in locuri cunoscute, și n'avea nevoie săși părăsească țara pentru ași mîntui viața. Făcea cea ce a făcut in tot timpul istoriei lor Romîinii cînd fură espuși năvălirii. Căci această periodă turburată a istoriei, de și incetează pentru Europa cea-laltă de la un timp oare care, pentru Romîni se perpetuează, reproducîndu-se mai pe fie-care an, prin prădăciunile celui de pe urmă și celui mai cumplit neam de barbari revărsat de Asia asupra Europei, Tătarii. Unde fugeau Romîinii cînd veneau Tătarii asupra lor? Cronicarii ne răspund intr'un glas: *la munți și la păduri*. Așa *N. Mustea* spune: „că Tătarii după obiceiul lor au și lasat ciambur in toate părțile in șese zile de au prădat și robit, și fiind calea grea și omeții mari, *nu s'au putut ascunde bieții oameni* și s'au implut de robi și de dobitoace; cum erau săniile și bijăniile așa le aduceau încărcate de mueri și copii degerați și fete mari, cum era mai amar, și am fost față de am văzut aceste“. *Ioan Canta* arată că „de jafurile lui Const. Mavrocordat *mulți oameni fugeau prin munți și prin codri* și mulți periau de frig și de foame și mulți din frunțașii satelor s'au primejduit“, și aiure: „In domnia a patra a lui Const. Ma-

¹⁾ Cultura pămîntului era in floritoare in Dacia, și deci presupune o numeroasă clasă de țărani. Pe o medalie din 113 se vede Dacia stînd pe o stîncă și ținînd in mînă o insignie militară; dinaintea ei sunt doi copii purtînd unul *spice*, celalt un *strugur*.

vrocordat toată puterea turcească se suise în capul țerei la cetatea Hotinului și țara se bejănise la munți și la codri.“ *Miron Costin* în poema polonă spune: „și când coloniștii nu mai putură înfrîna furioasa mușime inăbușitoare..... s'au retras în partea munților lăsând pustii frumoasele lor orașe.“ *Const. Căpitanul*, cronicarul Munteniei, adaugă că: „oamenii cei proști erau fugiți prin păduri și prin munți pentru o veste ce venise că vor să robească țara Tatarii.“ *Anafora* *obșteștii adunări* din 1817 crede că: „nu puțin norod de locuitori pătimea după vremi de năvăliri streine și într-o această pricină unii năzuiau în părțile munților, fiind locuri tari spre a se putea apăra“ ¹⁾ etc. etc.

Aceleași împrejurări determină pe oameni la aceleași fapte; cea ce 'i videm făcând mai târziu vor fi pus-o în lucrare și de la început.

Chiar bogații când fugeau din Dacia, încă nu o părăseau fără gândul de a se întoarce, căci greu se deslipește omul de ceea ce a agonisit, dovadă mulțimele de comori îngropate, găsite pe pământul vechii Dacii ²⁾. Dar încă sërmanul! El se retrăgea tot-deauna în preajma locuinței sale, sperând că se vor liniști vremile și că va putea să-și revadă așezarea și casa. Dar timpul trecea și izvorul barbarilor nu mai seca;

¹⁾ Letopisiștele moldovei de *M. Cogălniceanu* 1852 III p. 70, 174, 188. Arhiva Istorică de *Hasdeu* V. 1, p. 169. Magazinul Istoric p. Dacia de *Laurian și Bălcescu* II p. 3, 252.

²⁾ Observăm cu acest prilej că D-1 *Hunfalvy*, *Ansprüche* 127, se înșală cînd susține că nu s'ar fi găsit în Transilvania monezi de după timpul lui Gallienus, cînd *Corpus Inscript. Lat.* III p. 661 constată aflarea de monezi romane în Dacia din secolii al IV, V, și VI: „Ceterum etiam post amissam provinciam nummos Romanos ibi in usu mansisse vix opus est exemplis confirmare, ut solidorum cusorum a Theodosio II ad Iustinum thesauro effosso prope vicum Kleinschelken“. Dar d-sa avea interes de a dovedi că după părăsirea Daciei, această provincie a fost cu totul izolată de împărăția romană, și deci necunoștința unei asemenea împrejurări pentru d-nul *Hunfalvy* se explică.

neconținut se improspăta trimițând în locul celor sătui pe alții flămânzi. Timpul trecea și o generație se stîngea după alta în creerii munților, în cît cei născuți la umbra înalțelor lor piscuri se deprinseră în curînd a găsi aici o nouă patrie. Ast-fel se schimbă în curînd condițiunea socială a Daco-Romanilor; ei deveniră păstori, fără însă a îmbrățișa în totul viața nomadă, după cum se pretinde ¹⁾, ci luând din obiceiurile ei numai cît era neaparat pentru noul lor chip de a trăi ²⁾.

Eată pentru ce noi întilnim pretutindeni rămășițele vechii poporațiuni romane în munți. La Sudul Dunării o găsim în Haemus, Rodope, Pind. Călătorul evreu Veniamin din Tudela descrie ast-fel pe Valachii din Tesalia: „Valachii încep de la Zituni a căreia locuitori împoporează munții. Această rasă poartă numele de Valachi. Ei samănă pentru agerime cu caprele, se cobor din munții lor și pradă pe Greci. Nimeni nu poate să'i ajungă și nici un rege nu i-au putut stăpîni.“ ³⁾ Nicetas Choniates care reproduce cu deamănuntul luptele între Valachi și imperiul bizantin, pune țara locuită de ei în Haemus și Rodope, unde earăși 'i descrie sărind ca caprele peste prăpăstii. Călugarul Rogerius care espune în scrierea sa *Carmen miserabile*, starea Transilvaniei după năvălirea Tatarilor, așa după cum o văzuse el cu ochii lui, arată că poporația țerei se retrăsese la munți pentru a scăpa de năvălire: „Și era acolo la o îndepărtare de vr'o 10 mile lângă o pădure un sat care se chiamă Frata în limba de rînd, și din jos de pădure la 4 mile un munte minunat și înalt pe a cărei vîrf se înalțau niște stînci îngrozitoare; acolo căutase scapare

¹⁾ Vezi Cap. III.

²⁾ Limba vine în sprijinul acestui mod de a videa: Latinescul *domus* care însăamna locuință trainică și oare cum bogată s'a perdut din limba română care a păstrat numai sărăcăcioasa *casă* (casa). *Dobitoc* care la Slavi însămnă avere, la Romanii, reduși la starea de păstori, capătă înțelesul de *animal*—singura lor avuție.

³⁾ *Tafel* de Tessalonic în *Rösler*. Rom. Stud. p. 108 nota 5.

o mare mulțime de bărbați și de femei, care salutându-ne ne primiră cu lacrimi întrebându-ne despre primejdiile cele indurase. Ne oferiră o pâine neagră făcută din făină și coajă de stejar. Am stat aici o lună de zile și nu îndrăsniam a ne cobori, dar trimeteam adese-ori descoperitori care să afle și să ne spună dacă mai rămăsese în Ungaria vre-o parte de Tataři, și cu toate că adese ori lipsa de hrană ne silea a ne cobori în părțile ce fusese când-va locuite, totuși nici odată nu ne era sigur coborișul.“ ¹⁾ Aceste vorbe a le lui Roge-rius ne arată într'un chip viu și văzut efectul năvălirii asupra părții sărace a populației țărilor copleșite de barbari. Este afară de ori-ce indoială că cea mai cumplită din toate năvălirile a fost cea a Tatarilor. Ce efect produce ea asupra popoarelor ce au suferit'o? I face ea a'și părăsi țara? Nu videm aceasta. Găsim numai căt poporul refugit în munți și neconținut la pândă pentru a se cobori earăși în locuințele sale. Pentru ce oare atunci năvălirea Goșilor, care, după cum v'om vedea mai la vale ²⁾, nici nu avuse de obiectiv principal al seu provincia Daciei, să fi avut de rezultat părăsirea țerei de cătră întreaga sa populație? Că Valachii locuiau într'adevăr în munți până adânc în timpurile noastre se vede dintr'un document din veacul al XV-lea în care comitele Se-cuilor, Iaksch, scrie către senatul acestui popor: „De acea

¹⁾ *Schwandtner*. *Scriptores rerum hungaricarum* I p. 320: „Et erat ibi ad decem miliaria iuxta silvam villa quae frata dicitur in vulgari; et infra silvam, ad quattuor miliaria mons mirabilis et excelsus in cuius summitate lapis et petra fundabatur terribilis; magna eo hominum et mulierum confugerat multitudo; qui nos gratulantes uno fletu receperunt interrogantes nos de nostris periculis, obtulerunt tandem nobis nigrum panem de farina et corticibus quercum pistum. Mansimus igitur uno mense, nec fuimus ausi discedere sed mittebamus semper speculatores videre et rescire si adhuc aliqua pars Tartarorum in Hungaria remansissent, et quamvis saepius necessitate quaeruit victualia cogente, loca petivimus quondam habitata, nunquam tamen noster tutus erat descensus.“

²⁾ Vezi cap. VIII Limba.

rog prietinia voastră ca in fie ce zi să *urcați munții* și să sfărămați pe viclenii de Valachi“ ¹⁾. Aceași retragere in munți a elementului roman sau romanizat s'a adevărit și pentru alte părți ale imperiului roman. Așa *Mommsen* spune despre Retia: „Muntele apărător era locul de scăpare cel mai apropiat al provincialilor care fugeau in aceste timpuri pline de turburări inaintea Germanilor, atît din țările Dunărei cît și din Noric sau din valea Padului. Civilizația suia treptele munților de care Rețienii n'avuseră încă nevoie și pe care încă nici îi atinsese.“ Un alt autor *Steub* spune despre Tirol: „Mai de insemnat este însă că tocmai muntele cel mai inalt, mai gol și mai sêlbatec din dosul Tegernsee este încă plin de nume romane.“ ²⁾

Eată pentru ce nu trebuie să ne mirăm, după cum pare a o face Rösler, de a găsi cea intăi pomenire despre Romîni in documentele Transilvaniei ca locuind regiunea inaltă și muntoasă a sudului acestei țeri ³⁾. Tot această împrejurare explică cum se face că nu se găsesc de cît puține urme a vechi poporațiuni in regiunea joasă a țerei, pe cînd muntele este plin cu ele, precum vom vedea mai jos.

D-l Iung spune că a rămas in Dacia poporațiunea originară romanizată, pe cînd coloniștii romani propriu ziși s'ar fi îndepărtat din provincia părăsită. Noi credem că in această privință un element cu totul altul a hotărit care parte din poporație a rămas și care s'a dus. Nu a hotărit in această întrebare *naționalitatea* locuitorilor ci *starea lor economică*. Cei bogați s'au dus, Daci sau Romani; cei săraci au rămas aici, ori de ce naționalitate s'ar fi ținut. Acești din urmă e-

¹⁾ *Fejer*, Codex diplomaticus regni Hungariae X, 5, p. 143: „igitur adhuc vestras rogamus amicitias, quatenus cum tota vestra potentia singulis diebus *alpes ascendatis* et perfidos Valachos penitus interficiatis, demtis pueris et mulieribus.“

²⁾ Citați de *Iung*, Die Anfänge der Romaenen in Zeitschrift für Ö. G. 1872. p. 98, 99.

³⁾ Rom. Stud. p. 98.

rau legați prin însuși traiul lor de pământul pe care 'l locuiau, și deci nu puteau să-l părăsească fără a se espune unei peiri mai sigure de cât aceea ce-i aștepta din partea barbarilor. Un popor așezat nu fuge nici odată în întregimea lui înaintea unei năvăliri. Numai nomazii, care își duc viața în căruțele lor, umblind din loc în loc, se pot strămuta cu totul. Să poate oare găsi un singur exemplu în istorie unde un popor întreg așezat să fi părăsit țara sa pentru a căuta scăpare aiurea? Este de netăgăduit că oamenii a-vuți au trebuit să fugă, căci ei nu erau siliți să sufere nici chiar neplăcerile, dară încă pericolile năvălirii. Și astăzi tot așa fac îndată ce războiul se apropie de țara sau asediul de orașul lor. Greul poporului însă a rămas și rămîne în tot-d'auna pe loc. S'ar putea formula în această privință o lege generală: anume că popoarele nomade se strămută înaintea unei năvăliri; cele așezate rămîn lipite de teritoriul lor și năvălirea trece peste ele, precum valurile mării se retrag de pe țărmul pe care îl cuprinsese. De alt fel nu s'ar mai vedea paturi de popoare așezate una peste alta, ci o goană neconținută a acestora fără perspectivă de încetare. Pentru ce oare singură Dacia să fi făcut excepție de la această obștească lege?

Protivnicii stăruinței Romînilor în Dacia, pentru ași putea susține teza, voese să dovedească că civilizația romană încetă în această provincie odată cu retragerea legiunilor. În aceasta pot avea dreptate. Dar ei amestecă civilizația romană cu poporul însuși daco-roman, și conchid de la dis-părerea celei întâi la cea a celui din urmă. Ast-fel ei se miră cum ar fi cu putință ca inscripțiunile să inceteze de odată după anul 270. Apoi pentru ce oare Attila ar fi luat pe miniștrii săi romani de la Aetius și nu-i găsea în *Dacia sa*? ¹⁾ Nouă ni se pare că unor asemenea întrebări nici li se

¹⁾ *Hunfalvy* die Rumaenen und ihre Ansprüche p. 20.

cuvine un răspuns serios. Cum? niște sërmani fugari in gîturile și prăpăstiile munților, care mai apoi devin in mare parte păstori, să pună pietre morméntale pe groapa morților lor, sau să fie chemați a ocărmoi împărăția Hunilor?!

Pe scurt protivnicii stăruinței Romînilor in Dacia Traiană susțin tesa următoare: Dacii nu au fost romanizați; Romanii au părăsit Dacia la venirea barbarilor; deci elementul roman a dispărut cu totul din provincie. Find-că astăzi îl intălnim in aceiaș țară intr'o grămadă incheată, trebuie adus de undeva, căci din nouri nu s'a putut cobori; de aici teoria reintoarcerii lor de peste Dunăre. Toată această clădire se razămă pe o temelie cu totul putredă. Dacii nu au dispărut din Dacia; din potrivă, ei au rămas aici in mare număr și au fost cu toții romanizați. Poporația se împărțea firește in două clase; cea bogată alcătuită mai ales din Romanii veniți in Dacia și din rămășițele clasei aristocratice a poporului supus—și cei săraci, grămada poporațiunei dace romanizate, coboritorii legionarilor romani născuți in Dacia din femeile locului și un număr de veterani romani. Dacă este afară de indoiială că cei bogați fugiră, cei săraci trebuiră să rămînă, pentru pricinele ce am arătat ¹⁾.

III.

REÎNTRAREA ROMÎNILOR IN DACIA.

Am văzut că părăsirea Daciei de cătră locuitorii ei, nu este de cît o ipotesă neindreptățită. Tot așa este și pretinsa reintoarcere a Romînilor in acea țară, care s'ar fi petrecut după deosebiții autori cari o susțin, in deosebite timpuri.

¹⁾ *D-l Gaston Paris*, Romania 1878 p. 618 zice in această privire: „Au reste avec la théorie de M. Jung, ce ne serait que la lie de ce peuple mélangé qui serait resté adhérent au sol de la Dacie: belle succession à revendiquer pour les Roumains!“ Ni se pare că nu ar fi o necinste a se cobori spre pildă din țeranul frances.